

ІНСТИТУТИ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ: ТЕОРЕТИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗАСАД ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

На основі опрацювання монографічної та фахової періодичної літератури зарубіжних і вітчизняних дослідників у статті здійснено узагальнення теоретичної сутності інституцій та інституціонального середовища, а також розглянуто особливості та проблеми його формування на загальнодержавному рівні.

Ключові слова: *інституції, правила гри, норми, інституціоналізм, інституціональне середовище, формальні та неформальні інститути, трансакційні витрати, інституціональні «пасти».*

ВСТУП

Подальші зміни та удосконалення умов, необхідних для розвитку бізнесу, повинні базуватись на поетапних інституціональних трансформаціях найважливіших сфер суспільних відносин з урахуванням усіх особливостей функціонування підприємств різних видів економічної діяльності і форм власності. Регулювання підприємницького середовища повинно спиратися, насамперед, на інституціональний підхід через створення адекватного механізму підтримки та стимулювання розвитку господарюючих суб'єктів. Зазначений підхід будується на теорії інституціоналізму, в основі якої, в свою чергу, лежить категорія інституту. Досвід системних трансформаційних процесів у постсоціалістичних країнах свідчить, що ті з них, які змогли швидко вирішити інституціональні проблеми, досягли належного рівня життя своїх громадян, навіть порівняно з розвинутими країнами Західної Європи. У тих країнах, котрим не вдалося успішно здійснити інституціональні перетворення, становище в сфері добробуту населення вкрай складне. Тобто, існує тісний зв'язок інституціонального середовища з соціально-економічними процесами, що відбуваються як в перехідній економіці, так і в економіці ринкового типу.

Серед засновників теорії інституціоналізму та неоінституціоналізму слід виділити Т.Веблена [2], У.Гамільтона, Д.Норта [16; 17]. На пострадянському просторі проблематиці формування та вдосконалення інституціонального середовища присвячено праці О.Алімова [6], В.Геєця [3], С.Кірдіної [9,10], І.Манцурова [14], А.Олейник [18], А.Тарушкіна [24], А.Чухна [28]. Регіональні аспекти інституціонального розвитку України досліджуються в працях С.Білої [1], О.Черевка [27], С.Романюка [22] та інших. [©]

Метою даної статті є систематизація та узагальнення основних підходів до сутності категорій «інститут» та «інституціональне середовище», що являються визначальними у теорії інституціоналізму, а також виділення інституціональних складових, що формуються на макроекономічному рівні та визначають загальні «правила гри» всіх суб'єктів економіки.

Стаття написана в рамках роботи над науковою темою «Стратегічні пріоритети економічного розвитку Закарпатської області», що виконується Закарпатським регіональним центром соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України (м. Ужгород).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Термін «інституціоналізм» (англ. institutionalism від лат. institutio – образ дії, звичай, напрям, вказівка) вперше використав американський економіст У. Гамільтон. Беручи участь у зборах Американської економічної асоціації в 1918р., він застосував це слово для позначення системи поглядів на суспільство й економіку, в основі якої лежить категорія інституту [24, С.8]. Поняття «інститут» є центром, ядром інституціональної концепції. Як вважається, воно було запозичене економістами з соціальних наук, зокрема з юриспруденції і соціології [24]. У визначенні сутності цього поняття немає однозначності, що певною мірою ускладнює його застосування, а також кристалізує суперечності в поглядах на саму теорію інституціоналізму.

В економічній теорії вперше поняття інституту було введено американським економістом Т. Вебленом, якого вважають засновником традиційної теорії інституціоналізму. У своїй роботі «Теория праздного класса» Т. Веблен дав таке визначення: «Інститути – це, по суті, поширений спосіб мислення, який стосується окремих відносин поміж суспільством і особистістю, а також окремих функцій, які вони виконують; звичний спосіб мислення людей, який має тривати невизначено довго; і система життя суспільства, яка...може з психологічного боку бути охарактеризована у загальних рисах як превалююча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві» [2, С.201-202].

Нова інституціональна економічна теорія (новий інституціоналізм) започаткована Дугласом С. Нортом (Douglass C. North), професором економіки університету Вашингтона у Сент-Луїсі, який за її створення отримав Нобелівську премію у галузі економіки 1993р. В рамках сучасного інституціоналізму найбільш поширеним є трактування інститутів, сформульоване Д. Нортом: «Інститути - це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодії, що повторюються, між людьми» [16, С.73]. У своїй праці «Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки» (1990р.) Д.Норт визначає інститути як «правила гри в суспільстві... будь-які види обмежень, придумані для спрямування людської взаємодії» [17, С.11-12]. «Інституції зменшують невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя...» [17, С.11-12]. Тут доречно зазначити, що Д. Норт чітко розмежує поняття «інститут» та «організація» і виступає категорично проти їх ототожнення. На його думку, «інститут – це правила гри, а організації і установи – це гравці. Інститути грають роль своєрідних «дорожніх карт», що визначають можливості руху агентів» [17].

Сутність інституціональної концепції, на відміну від інших, полягає в тому, що в ній економічні процеси пояснюються не тільки економічними, але і соціально-політичними, правовими, соціально-психологічними, етичними умовами життя, а також звичаями, традиціями і звичками, що існують як в житті окремої людини, так і суспільства в цілому [5, С.192]. Зазначене, на нашу думку, є вкрай важливим з точки зору розуміння причин того, що в одних країнах певні економічні моделі та механізми ефективно працюють і забезпечують високі результати, а в інших – гальмуються і не спрацьовують.

Вітчизняні дослідники також почали проявляти інтерес до теорії інституціоналізму, хоч і з деяким запізненням порівняно із західними науковцями. На думку Олейник А.Н., інституціональний напрям в економічній науці виник як реакція на загострення внутрішніх суперечностей ринкової економіки, як протиставлення класичній та неокласичній економічній теорії. Неокласична теорія перестала відповідати вимогам, що пред'являються до неї економістами, які намагалися осмислити події сучасної економічної практики. Інтерес до інституціональної теорії почав зростати у зв'язку зі спробами подолати обмеженість ряду передумов, характерних для неокласичної теорії (аксіоми повної раціональності, абсолютної інформованості, довшеної конкуренції, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму тощо), і розглянути сучасні економічні (і не тільки економічні) процеси комплексно та всебічно [18]. Існує також думка, що інституціональна теорія виникла та отримала розвиток як опозиційне вчення, альтернативне спочатку політичній економії, а потім неокласичному економіксу [21].

У монографії [6] вітчизняні вчені під інститутом розуміють закріплену (формально або неформально) окрему норму («інститут приватної власності»), а також сукупність таких норм в певному секторі («інститут фондового ринку»), і організації / установи («фінансові інститути», «інститути державного управління») [6, С.16]. Трактуючи теорію інституціоналізму, дослідники зазначають, що вона представляє собою «...концепцію економічної теорії, яка в економічній системі синтезує роль соціальних, правових, організаційних, політичних, етичних, ментальних, економічних інститутів у процесі їхнього функціонування» [25, С. 63].

Теорія інституціоналізму вивчає та пропонує шляхи вдосконалення інституціонального середовища, під яким, зокрема, мається на увазі:

- сукупність основоположних соціальних, політичних та економічних правил, що обмежують людську поведінку [25, С. 287];
- рівень підприємницького й управлінського потенціалу, а також соціологічної та правової системи [8, С. 63];
- сукупність різнорівневих інститутів, що ... розглядається як інституційна матриця формальних правил і неформальних обмежень. Рушійні процеси, що відбуваються в інституційній матриці, змінюють її стан завдяки змінам правил гри і параметрів [14, С.26].

Термін «інституціональна матриця» знайшов розвиток у дослідженнях російських вчених – adeptів теорії інституціоналізму. Зокрема, Кірдіна С.Г зазначає, що інституціональна матриця — це сукупність базових економічних, політичних і ідеологічних інститутів. У свою чергу базові інститути виступають історично стійкими основами, що забезпечують відтворення соціальної структури у різних типах товариств. Базові інститути формуються на основі історичного досвіду в результаті пристосування населення держави до зовнішніх умов і в процесі розвитку втілюються в більш розвинені інституціональні форми [9]; [10]. У продовження цього український науковець Манцуров І.Г. «... під інституційною матрицею суспільства розуміє первинну модель пов'язаних між собою економічних, політичних та ідеологічних базових інститутів, на основі яких постійно відтворюються та історично розвиваються форми конкретних соціальних відносин. Інституційні матриці являють собою основні (домінуючі) історично стійкі форми зв'язку базових економічних, політичних та ідеологічних інститутів, а процес соціальної модернізації являє собою свідоме вбудовування в інституційну структуру суспільства альтернативних інститутів» [14, С.26].

Слід погодитись із поглядами, висловленими у публікації [12], що інституціональне середовище доцільно розглядати в площині систем відносин «економіка-політика», «економіка-право», «економіка-мораль», «економіка-ідеологія», «економіка-культура» тощо. У кожній з цих систем відносин формується і діє свій набір інститутів, при чому як формальних, так і неформальних, які в цілому формують інституціональне середовище суспільства.

Узагальнюючи численні теоретичні підходи до визначення інституціонального середовища, а також

прагнучи наголосити на важливіших його особливостях, можна подати таке визначення цього терміну: *інституціональне середовище* – це сукупність найважливіших фундаментальних соціальних, правових, політичних, економічних, морально-етичних, культурних правил і норм, що визначають поведінку та взаємовідносини у суспільстві, в тому числі між суб'єктами господарювання і державою, і повинні бути спрямовані на підвищення ефективності економіки та якості життя населення.

Важливим елементом нового інституціоналізму є поняття трансакційних витрат (transaction cost), тобто витрат на економічну діяльність, витрат на вимірювання та виконання угод (за Д. Нортон). Трансакційні витрати (ТВ) визначаються:

- витратами на оцінку характеристик товарів і послуг та умов обміну (фізичні ознаки - колір, сорт; права власності - використання, відчуження);
- розміром ринку - діють особисті чи неособисті (які вимагають більших витрат на гарантії законності, безпеки, чесності) відносини;
- ефективністю забезпечення виконання укладених контрактів, угод (судова система);
- ідеологічними переконаннями учасників про навколишній світ і чесність запроваджених у ньому правил гри.

Чим складніша економіка країни, тим більший трансакційний сектор (юристи, банкіри, бухгалтери, консультанти, аналітики, політики). Інституції - це обмеження, створені людьми, які формують взаємодію між ними. Ці обмеження створюють для зниження невизначеності через структуру людської поведінки. Вони складаються з формальних (правила, закони, конституції) і неформальних (норми поведінки, звичаї, добровільно обрані для себе правила поведінки) обмежень та механізмів забезпечення їх дотримання (совість, помста, соціальні чи державні санкції) [15].

У сучасних умовах, за переходу економічних систем на вищий рівень розвитку, прискорення науково-технологічного прогресу, спеціалізації та глобалізації економічного простору, активніше виявляється тенденція до зростання трансакційних витрат, рівень яких у світовій практиці нерідко сягає половини вартості кінцевої продукції. Трансакційні витрати мають вирішальне значення для розміщення ресурсів і структури економічної організації. Різноманітність трансакційних витрат обумовлюється різноманітністю контрактних відносин, форм власності, типів фірм.

Трансакційними називаються витрати у сфері обміну, пов'язані з передачею прав власності. Ця категорія була введена в економічну науку в 30-х роках Рональдом Коузом в роботі “Фірма, ринок і право” і нині набула широкого поширення. Він дає пояснення суті трансакційних витрат так: “Щоб здійснити ринкову трансакцію, необхідно визначити, з ким бажано укласти угоду, сповістити тих, з ким хочуть укласти угоду та на яких умовах, провести попередні переговори, підготувати контракт, зібрати відомості, для того, щоб переконатися у тому, що умови контракту виконуються і так далі...” [11]. Трансакційні витрати, витрати по здійсненню операцій – дій фізичних і юридичних осіб, спрямованих на встановлення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Вони включають витрати на одержання необхідної інформації про ціни та якість товарів, а також витрати, пов'язані з веденням переговорів, оформленням контрактів та укладенням угод, контролем за їх виконанням і юридичним захистом прав власника у разі їх порушення. Чим складніші залучені в обмін блага і чим складніша структура пов'язаних з ними трансакційних витрат, тим складніший контракт. Виділяють п'ять основних форм трансакційних витрат: витрати пошуку інформації; витрати ведення переговорів і висновку контрактів; витрати вимірювання; витрати специфікації захисту прав власності; витрати опортуністичної поведінки [4]. Зазначимо, що можливості аналізу та оптимізації трансакційних витрат у національній економіці України є обмеженими через відсутність систематизованої інформації і баз даних у цій сфері. Однак апіорі слід мати на увазі, що саме масштаби трансакційних витрат значною мірою або породжують і стимулюють, або навпаки – знищують відповідні формальні та неформальні норми і правила в суспільстві, тобто, чинять значний вплив на інституціональне середовище.

Характеризуючи інституціональне середовище, значну увагу слід акцентувати на економічному і політичному сегментах. Перший охоплює сфери і напрями розвитку, в яких функціонують економічні суб'єкти і підприємці. Основними кількісними параметрами цього сегмента є ВВП, показники інфляції, безробіття, середньостатистична зарплата та ін. Другий визначає, як організовані законотворча діяльність, політичні та виборні процеси і всі аспекти взаємозв'язків між підприємцями, політичною елітою й урядом. Як підсумковий чинник при цьому виокремлюють регуляторну та фіскальну політику щодо бізнесу, порядок отримання ліцензій та дозволів.

Рівень розвитку інституціонального середовища значно впливає на економічні процеси завдяки підвищенню ефективності товарного і грошового обігу та надання суб'єктам ринку комплексу ринкових послуг, що створюють сприятливі умови для виробничо-господарської діяльності. Розгляд інституціонального середовища передбачає виділення інституціональних складових макроекономічного характеру, що впливають на ефективність господарської діяльності суб'єктів ринку, на підвищення конкурентоспроможності. Ці складові пов'язані з управлінням і регулюванням окремих сфер, галузей, видів економічної діяльності, економічних, суспільних відносин (науково-технічні, фінансові, інвестиційні, соціальні чинники і заходи щодо покращення управління, перебудови інститутів управління цими сферами), до них відносять (табл.1):

Таблиця 1 Інституціональні складові макроекономічного характеру*

№п/п	Складова	Характер впливу на трансакційні витрати (ТВ) та на ефективність господарювання (ЕГ)
1	Податкова політика	Ускладнення системи справляння податків, зростання податкового тягаря підвищує ТВ та знижує ЕГ
2	Адміністративні бар'єри	Зростання та посилення адміністративних бар'єрів підвищує ТВ та знижує ЕГ
3	Обсяги внутрішнього попиту та збуту на внутрішньому ринку	Зростання обсягів внутрішнього попиту та збуту скорочує ТВ та підвищує ЕГ
4	Державна політика, захищеність суб'єктів економічної діяльності, захист прав власності	Зростання підтримки та захищеності скорочує ТВ та підвищує ЕГ
5	Механізм фінансування і кредитування, інформаційне і консультаційне забезпечення, система підготовки і перепідготовки кадрів	Вдосконалення механізмів фінансування та кредитування, розширення їх масштабів, зростання інформаційної та консультаційної підтримки, вдосконалення системи підготовки та перепідготовки кадрів призводить до відносного зменшення ТВ та підвищує ЕГ
6	Інвестиційне середовище	Сприятливе інвестиційне середовище скорочує ТВ та підвищує ЕГ
7	Масштаби тіньової економіки, хабарі та неформальні платежі	Зростання хабарів та неформальних платежів збільшує ТВ та знижує ЕГ, одночасно тіньова економіка являється індикатором рівня привабливості підприємницького середовища
8	Ефективність приватизації	Ефективна приватизація скорочує ТВ та підвищує ЕГ

*Складено та доповнено автором на основі джерела [23].

- *Податкова політика.* На думку експертів і практиків, податкова система країни на даному етапі має вкрай негативний вплив на функціонування суб'єктів ринку, незважаючи на нещодавне введення в дію нового Податкового кодексу. Виробничо-господарська діяльність не може бути повноцінною за умови недосконалих, громіздких законів, що її регулюють. Вирішення будь-яких конфліктних ситуацій, що виникають, неминуче призводить до залучення додаткових фінансових ресурсів для покриття прострочених виплат чи нарахованої пені, санкцій тощо, отже збільшує трансакційні витрати підприємств. І хоча Україна належить до держав із ліберальним податковим режимом, проте слід враховувати і неформальні податки: хабарі податківцям та іншим працівникам структур контролю, плата за компенсацію ПДВ (20—40% від поверненої суми), репресивні дії податкової служби або надання пільгового режиму підприємцям залежно від неформальних відносин за принципом "свій — чужий";

- *Адміністративні бар'єри.* Велика кількість законів, нормативних актів, інструкцій, їх часті зміни та доповнення заплутують суб'єктів ринку; крім цього, підприємства піддаються частим і безпідставним перевіркам з боку різноманітних державних органів. Процедури відкриття, ще більше закриття бізнесу, а також отримання різноманітних дозволів є надзвичайно ускладненими, громіздкими, тривалими в часі;

- *Обмеженість внутрішнього попиту і наявність кризи збуту на внутрішньому ринку.* Малий бізнес може втрачати головних споживачів своєї продукції внаслідок пониження рівня життя населення, зменшення доходів громадян. Великий бізнес також може зазнавати втрат унаслідок скорочення ринків збуту;

- *Неефективна державна політика, недостатня державна підтримка.* На сьогодні в Україні ще немає ефективної системи державної підтримки та цілковитої захищеності суб'єктів ринку, не працює система захисту прав власності, в тому числі інтелектуальної;

- *Механізм фінансування і кредитування,* інформаційне і консультаційне забезпечення, система підготовки і перепідготовки кадрів для виробничо-господарської діяльності недосконалі і дають дуже мало користі, при тому, що потребують належного часто невинуватого фінансування; відсутні або не працюють (чи працюють неефективно) програми кредитно-фінансової підтримки пріоритетних сфер діяльності (наприклад, сільського господарства);

- *Непривабливе інвестиційне середовище* унаслідок нестабільності економіки, непослідовної та непрозорої економічної політики призводить як до відтоку іноземних капіталів, так і до «втечі» національних інвестиційних ресурсів за кордон, наслідком чого стає нестача інвестиційних ресурсів на внутрішньому ринку, згорання інвестиційних процесів;

- *Тіньова економіка, хабарі та неформальні платежі.* Найчастіше суб'єкти ринку змушені бути сучасниками тіньової економіки, яка формуються під постійним податковим тиском, державною бюрократією тощо. Між іншим, процесу тіннізації не уникали й високорозвинені країни. Наприклад, нелегальний сектор економіки США у 2003 р. становив 9%, Канади, Франції та Німеччини - 15-16, Італії - 28%. Такий стан свідчить

про те, що за відсутності інституціонального середовища, яке максимально сприяє бізнесу і мінімізує трансакційні витрати, підприємці у будь-якій країні реагуватимуть однаково та ухилятимуться від виконання формальних правил на користь більш вигідних неофіційних угод (втеча в «тінь» відбувається з метою економії на різниці між формальними (податковими) та неформальними (хабарами) платежами). Обсяги тіньового сектора економіки — відображення обернено пропорційного рівня досконалості інституціонального середовища для розвитку підприємництва. Хабарі та неформальні платежі суттєво збільшують обсяги трансакційних витрат, знижуючи ефективність виробництва, нівелюючи зацікавленість у підвищенні якісних і кількісних показників діяльності бізнесу;

• *Неефективна приватизація.* Процес приватизації суб'єктів ринку, що спостерігався в країні, був підпорядкований багатьом обмеженням, характеризувався непослідовністю і непрозорістю. Як наслідок, при повторному ринку приватизаційних об'єктів, що не функціонують, багато його суб'єктів перебуває в руках тих, хто не в змозі ними управляти, але й не може їх продати. [23, С.224-225].

Науковцями Львівського регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень основні проблеми інституціонального регулювання економіки України поділено на два блоки:

- а) проблеми, пов'язані з економіко-політичною ситуацією;
- б) проблеми, викликані особливостями взаємодії формальних і неформальних інститутів.

Проблеми регулювання, пов'язані з економіко-політичною ситуацією в Україні, виникають на ділянках діяльності держави та її органів, обумовлюються такими обставинами:

а) обмеженість інформації, яка необхідна для прийняття рішень владними органами зі створення адекватного сучасним вимогам ринку інституціонального середовища;

б) недосконалість демократичних інститутів (бюрократія на всіх рівнях управління проводить такі рішення, які гарантують отримання для неї економічної ренти за рахунок суспільства);

в) неспроможність держави передбачити та ефективно контролювати наслідки прийнятих нею рішень тощо.

Проблеми регулювання, які викликані особливостями взаємодії формальних та неформальних інститутів в Україні, полягають у наступному:

а) загальна слабкість розвитку демократичних і формальних механізмів специфікації та захисту прав власності;

б) використання формальних інститутів владними структурами як джерела "отримання ренти" з підприємницьких структур;

в) існування можливостей уникнення та невиконання формальних правил як за рахунок недосконалості нормативно-правової бази, так і за рахунок готовності владних структурних органів не виконувати її;

г) обмеженість застосування формальних інституціональних практик в результаті розповсюдження неформальних практик ведення бізнесу;

д) дорожнеча та неефективність застосування формальних практик в процесі господарської діяльності.

Упродовж усіх років незалежності України такі фактори як політична нестабільність, слабкість влади, проблема дієздатності судової системи, правозастосування контрактних прав і прав власності свідчать про інституціональну кризу в Україні. Інституціональні зміни явно не були спрямовані на те, щоб українська економіка набула внутрішнього стимулу до саморозвитку, який починає діяти лише в умовах конкуренції, у нас замість цього прискорився процес монополізації. Тобто, спостерігається хронічна незавершеність інституціональних реформ; система м'яких бюджетних обмежень; перерозподіл власності, який не відповідає інтересам українського суспільства; фактично повна незахищеність прав власності; неефективність і корумпованість сформованої системи державного управління. Інституціональні перетворення в нашій країні носили стихійний та хаотичний характер. Важливою інституціональною проблемою в українській економіці є також невиконання основного принципу ринкової економіки – розподіл власності та влади, переплетіння економічної та політичної влади, а інституціональна слабкість держави проявляється у неефективному виконанні специфікації і захисту прав власності та контрактів [26].

В Україні сформувалася непропорційна структура інституціонального середовища, де домінують неформальні відносини та інститути, порівняно з формальними. Деструктивне інституціональне середовище призвело до швидкого економічного спаду та соціальних катаклізмів. Важливим елементом є поява формальних інститутів, які закріпили соціальну нерівність. Корупція стає елементом не лише неформальної, але й формальної інституціональної системи України.

Держава не створила економічний механізм і не бореться з порушниками законів, більше того, вона сама їх порушує і є тим головним гальмом на шляху соціально-економічних реформ. Тобто, в країні повинні існувати не лише інститути, які фіксують правила і норми людської поведінки, але й організації, які ефективно контролюють їх фактичне виконання.

Вся національна законодавча база, починаючи з основних економічних понять, значною мірою не відповідає сучасним міжнародним та європейським правилам з різних сфер господарської діяльності. Адміністративна влада активно використовує свій владний ресурс для входження в сферу приватної підприємницької діяльності. Чиновники всіх рівнів прямо чи опосередковано займаються вищезазначеною діяльністю, фактично поєднуючи в її межах державні можливості та приватний високорентабельний бізнес, що дозволяє їм виводити себе та підконтрольний їхній бізнес із сфери дії законів конкуренції. В таких умовах інститут приватної власності існує в

деформованому, обмеженому вигляді і тому відрізняється значною нестабільністю, оскільки права та повноваження, що витікають із статусу власника, значною мірою залежать від владних взаємовідносин. В Україні держава фактично самоусунулась від функції гаранта виконання контрактного права.

Наковці Національного інституту стратегічних досліджень роблять висновок про те, що українська економіка потрапила до своєї «інституціональної пастки»: відмова від неформальних угод повністю паралізувала б її поточне функціонування; разом з тим їх домінування підриває фактори довготривалого стійкого зростання. Тобто, вона потрапила до «поганої» інституціональної рівноваги. З одного боку, збереження ситуації з напівпрацюючими формальними регуляторами суперечить інтересам переважної більшості учасників «гри», адже відсутністю «порядку» незадоволені усі – пересічні громадяни, підприємці, держава. З іншого боку, ніхто не готовий взяти на себе витрати з її подолання, оскільки всі вже більш-менш пристосувалися до існуючої ситуації і бояться програти від порушення status quo. Таким чином, протягом періоду „переходу до ринку” в Україні закріпилась більшість таких видів стосунків, які шкідливі або такі, що не відповідають принципам конкурентної ринкової економіки та правового суспільства. Укорінення ринкових відносин мало спонтанний характер, а відповідні інститути ринкової культури та інфраструктури формувались із суттєвим запізненням та безсистемно [26].

Досліджуючи інституціональні протиріччя нашого суспільства та їх місце у системі соціальних ризиків, автори колективної монографії [13, С.53-] роблять висновок про низьку якість інституціональної системи країни. Виділення шести характеристик якості цієї системи [13, С.54] дало можливість обґрунтувати, що «... чи не найбільш явно недосконалість інституціональної складової соціально-економічної структури виявляється за третьою із зазначених характеристик її якості, а саме – у слабкості й неефективності контролю за виконанням формальних норм, так що головною проблемою у багатьох випадках стають не стільки недоліки законодавства, як його невиконання» [13, С.55]. Розвиваючи тему інституціональних пасток, під якими у сучасній економічній теорії розуміють неефективний, але стійкий інститут (норму) [20], автори монографії говорять про те, що попри всю неефективність і шкідливість неформальних норм і правил, зокрема в системі освіти й охорони здоров'я, ці «інституціональні пастки» підтримуються і таким чином забезпечується їх сталість. В Україні поширеність неправових практик, наявність інституціональних пасток і розквіт антисоціальних інститутів та соціально-групових утворень, які виникли на їх базі (олігархічні й мафіозні клани, представники секс-бізнесу, численні нелегальні мігранти та ін.) вказують на те, що ефективна інституціональна система ще не сформувалась, а наявна – слабо справляється зі своїми функціями [13, С.56]. При вдосконаленні інституціонального середовища важливо не недооцінювати такі неформальні складові, як культура взаємовідносин у суспільстві, морально-етичні правила та норми, характер неформальних домовленостей та їх узгодженість із формальними правилами тощо. Ці аспекти значною мірою залежать від ментальності нації, від усвідомлення кожним її громадянином відповідальності за свої дії та вчинки перед громадою, усім суспільством, нащадками тощо; вони не можуть бути сформовані впродовж короткого проміжку часу.

Отже, представлена оцінка цілого ряду науковців висуває на перше місце в системі інституціональних перетворень роль держави, яка повинна будувати інституціональну рівновагу системно, постійно і комплексно на всіх рівнях державного управління.

ВИСНОВКИ

1. Незважаючи на те, що інституціональна теорія почала поглиблено досліджуватись на пострадянському просторі відносно недавно, вже багато вчених, у тому числі й в Україні, визнають її важливість, а тим самим і активну роль інститутів та інституціонального середовища в економічному розвитку країни. Практично всіма дослідниками цієї проблематики в Україні робляться висновки про недосконалість інституціонального середовища, про інституціональну кризу, домінування неформальних відносин та інститутів порівняно з формальними, розповсюдження так званих «інституціональних пасток» у країні.

2. Інституціональне середовище – це сукупність найважливіших фундаментальних соціальних, правових, політичних, економічних, культурних, морально-етичних правил і норм (інститутів), що визначають поведінку та взаємовідносини у суспільстві, в тому числі між суб'єктами господарювання і державою, і повинні бути спрямовані на підвищення ефективності економіки та якості життя населення. Відображення в інституціональному середовищі всіх найважливіших сфер життєдіяльності суспільства робить наголос на його складності та комплексності, а також передбачає відповідні перетворення в усіх цих сферах.

3. Виділення та узагальнення інституціональних складових макроекономічного рівня дає можливість виявляти найбільш проблемні напрями інституціональних перетворень і формувати підходи до їх подолання. Головну роль у цих процесах повинна виконувати держава та її органи на всіх рівнях управління.

Подальші дослідження інституціонального середовища доцільно переводити на мезорівень з метою розбудови регіональних інституціональних механізмів, зокрема, з метою вдосконалення організаційної підтримки пріоритетних видів економічної діяльності, інформаційної прозорості, забезпечення правового захисту тощо.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біла С.О. Інституційне забезпечення соціально-економічного розвитку проблемних територій (світовий досвід) / С.О.Біла // Стратегічні пріоритети. – 2009. - №3(12). – С.172-183.
2. Веблен Т. Теорія прайдного класу / Т.Веблен. – М.: Прогресс,1984.- 367с.
3. Гець В.М. Інституційні перетворення і суспільний розвиток / В.М. Гець // Економіка і прогнозування. – 2005. - № 6. - С.32.
4. Данько М. Теоретико-методологічний аспект визначення трансакційних витрат / М.Т. Данько // Економічна теорія. - 2007. - №1. - С. 36-46.
5. Джуха В.М. Микроэкономика: учеб. / В.М. Джуха, Е.А. Панфилова. – М.: Ростов на/Д: МарТ, 2004. – 255с.
6. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М. Алімов, А.І.Даниленко, В.М.Трегобчук та ін. – К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. – 540 с.
7. Інституційні засади інноваційної економіки: Міжнародний досвід та вітчизняна практика: Монографія // За заг. ред. В.Є.Новицького. - К.: Книжкове видавництво НАУ, 2005. – 233с.
8. Історія економічних учень: підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник та ін. / за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. – К. : Вид-во КНЕУ, 1999. – 564 с.
9. Кирдина С. Г. Теорія інституціональних матриць: в пошуках нової парадигми / С.Г. Кирдина // Журнал социологии и социальной антропологии. - 2001. - Том IV. № 1. – С. 101-115.
10. Кирдина С.Г. Политические институты регионального взаимодействия: пределы трансформации / С.Г Кирдина // Общественные науки и современность. – 1998. - № 5. – С.38-52.
11. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Пер. с англ. – М.: Дело, 1993. – 192с.
12. Кривак А.П. Інституціональні аспекти визначення та реалізації секторальних пріоритетів національної економіки / А.П.Кривак [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=162>.
13. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М.Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
14. Манцуров І.Г. Інституційне планування в системі державного регулювання економіки: Монографія / І.Г.Манцуров. – К.: НДЕУ, 2011. – 655с.
15. Нова інституціональна економічна теорія Д. Норта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-3631.htm>.
16. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение / Д.Норт // THESIS. – 1993. – Вып.2. – С.69-90.
17. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки: пер. з англ. /Д. Норт; пер. з англ. під ред. І.Дзюби – К.: Основи, 2000. – 198с.
18. Олейник А. Н. Институциональная экономика: учебное пособие / А. Н. Олейник.–М.: ИНФРА-М, 2004.– 416с.
19. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
20. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В.М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – № 2. – С. 8.
21. Постсоветский институционализм: монографія /под. ред. Р. М. Нуреєва, В.В. Дементьєва. – Донецк: Каштан, 2005. –480с.
22. Романюк С. Стратегічне планування регіонального розвитку та просторовий розвиток України / С. Романюк // Збірник наукових праць ЧДТУ. – 2008. – Вип. 20. – С. 230–237.
23. Склярчук Т.В. Дослідження інституціонального середовища, яке впливає на формування трансакційних витрат підприємства / Т.В.Склярчук // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – 2009. – Вип. 19.9. – С.222-227.
24. Тарушкин А.Б. Институциональная экономика: учебное пособие / А. Б. Тарушкин. –СПб.: Питер,2004.–368с.
25. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: навч. посіб. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.
26. Формування інституціонального середовища забезпечення економічної безпеки регіону. Офіційний сайт Львівського регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
27. Черевко О. В. Стратегія соціально-економічного розвитку регіонів України: монографія / О. В. Черевко. – Черкаси : Брама – Україна, 2006. – 424с.
28. Чухно А. Институционализм: теория, методология, значения / А.Чухно // Економіка України. - 2008. - №6. - С.4-13.

Отримано 15.03.2013р.

© Чубарь Оксана Геннадіївна, к.е.н., доцент кафедри банківської справи ДВНЗ «Ужгородський національний університет», с.н.с. Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України, тел. 64-34-36;